

MENS WORDEN

MENS WORDEN

OVER DE RELATIE TUSSEN THEOLOGIE
EN PEDAGOGIEK

WOLTER HUTTINGA, ROEL KUIPER (RED.)

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van Verus.

Vereniging voor katholiek
en christelijk onderwijs

TU-Bezinningsreeks 26

© 2021 Buijten & Schipperheijn Motief Amsterdam

ISBN 978-94-6369-153-6

Vormgeving: Aperta, Jan Johan ter Poorten

Foto omslag: Cavan Images / Alamy Stock Photo

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

INHOUD

Inleiding 9
Wolter Huttinga en Roel Kuiper

DEEL 1

DE RELATIE TUSSEN HET THEOLOGISCHE EN HET PEDAGOGISCHE 15

Wie het theologische verliest, verliest het menselijke
Over de verhouding tussen theologie en pedagogiek 17
Wolter Huttinga

Pedagogiek en theologie
Historische verkenning van een gecompliceerd gesprek 41
Hans van Crombrugge

Het ultieme belang van onderwijs
Onderwijzen als gelovige praktijk 71
Erik Borgman

DEEL 2

WAAR THEOLOGIE EN PEDAGOGIEK SAMENVALLLEN 91

Onderwijs als vorm van genade
Een theologisch-pedagogisch perspectief op persoonsvorming in het
onderwijs 93
Roel Kuiper

Kwaad, zonde en gebrokenheid op school
Verkennde studie over het kwaad in onderwijspraktijken 111
Tirza van Laar

Goed voorbeeld doet goed volgen

Over navolging als zelfwording 137

Pieter Vos

Geen vorming zonder transcendentie

De theologische horizon van een breed pedagogisch vormingsbegrip 151

Bram de Muynck en Pieter Vos

DEEL 3

PERSPECTIEVEN VOOR HET ONDERWIJS 171

Theologie in de klas

De kracht van sluimerende beelden 173

Bram de Muynck

Een polyloog tussen theologie en pedagogiek

Herman Bavinck en Lev Vygotskij over onderwijs en ontwikkeling 187

Fieke Bijnagte

De virtuositeit van de leerkracht

Agency, intersubjectiviteit en karakter met het oog op Erziehung 209

Hans Bakker

Theologische en pedagogische normativiteit

Educatieve potentie van de Bijbel op middelbare scholen 227

Ronelle Sonnenberg

Mens worden als theologisch-pedagogische realiteit

Slotbeschouwing en analyse 243

Wolter Huttinga en Roel Kuiper

Auteurs 254

INLEIDING

Levensbeschouwelijke pedagogische intuïties

Visies op onderwijs lijken bij een eerste aanblik vaak verdacht veel op elkaar. ‘Onze school heeft oog voor uniciteit, we willen het beste uit jou halen. We willen je helpen je talenten te ontdekken en te ontwikkelen. We vinden het belangrijk om samen te leven, om elkaars verschillen te respecteren.’ Dergelijke citaten staan op de website van praktisch iedere school, of die nu christelijk is, openbaar, of een specifiek onderwijsconcept volgt. Bij de ene school zal de balans iets meer doorslaan naar het benadrukken van dat ‘samen’, de school als gemeenschap, terwijl de andere school vooral het excelleren van de individuele leerling benadrukt. En uiteindelijk zoeken ze allemaal een vorm van harmonie tussen die twee.

Intussen werkt iedere docent of schoolleider, bewust of onbewust, vanuit een heel specifiek gekleurde visie op het leven. Je hebt een reden om de uniciteit van ieder kind te benadrukken. Je hebt een heel verhaal te vertellen waarom jij het zo belangrijk vindt dat kinderen leren samenleven, dat ze respect voor elkaar opbrengen en waarom iedereen gelijke kansen verdient. Deze bundel vertrekt vanuit de overtuiging dat onze pedagogische intuïties en idealen altijd levensbeschouwelijk gekleurd zijn – en dat dat niet onhandig of onjuist is, maar dat we dat vooral moeten expliciteren.

De meeste auteurs in dit boek zijn op een bepaalde manier verbonden met de praktijk van christelijk onderwijs. Een typische plek waar de levensbeschouwelijke inbedding van opvoeding en onderwijs aan het licht komt. Onderwijs vindt plaats ‘tot eer van God en ten dienste van de samenleving’, zei men vaak. Een andere klassieke leus kwam rechtstreeks uit de Bijbel: ‘De vreze des Heren is het begin der wijsheid’ (Spreeken 9:10). Een zin die uitdrukt dat de relatie tot God, dat een houding van eerbied en respect de kern vormt van menselijke ontwikkeling. Of, om de titel van dit boek er direct aan te koppelen: dat mens worden een voluit pedagogische én theologische realiteit is.

Maar hoe zit dat eigenlijk met het ‘verkeer’ tussen dat wat je over het leven gelooft en dat wat je als pedagogisch professional doet? Maakt het werkelijk verschil of je de mens als ‘beeld van God’ ziet? Dat de wereld Gods schepping is? Of dat je bijvoorbeeld gelooft dat in Jezus Christus de volheid van Gods genade, goedheid en liefde onder ons is gekomen?

Doet dat iets met je pedagogische visie, of staat het er onoverdacht naast? En waar komen je pedagogische idealen eigenlijk vandaan? Dat je ieders talenten optimaal wilt ontwikkelen, is dat een neutraal pedagogisch principe, een christelijke overtuiging, of klinkt daar een stuk neoliberal pres-tatiegeloof in mee?

Deze bundel adresseert hiermee ook het probleem dat we gewend zijn geraakt de wereld in compartimenten op te delen, waardoor we idealen en geloofsvoorstellingen kunnen hebben die vrij weinig te maken hebben met ons pedagogisch en onderwijskundig handelen. De kans is groot dat we in feite geleerd hebben te handelen, te kijken, te verlangen en de wereld te verbeelden op zo'n manier dat onze diepste drijfveren er niet zo veel meer mee te maken hebben. Daar kunnen we soms achter komen als blijkt dat we in het onderwijs technische oplossingen aandragen voor wat in feite een geestelijk probleem is. Of wanneer we merken dat onze zorg om de kwaliteit van het onderwijs ons in een 'cultuur van het meten en vergelijken'¹ heeft gedrongen waarmee we het goede van onderwijs eerder verdrukken dan zichtbaar maken.

Een te lang niet gevoerd gesprek

In deze bundel willen we het gesprek en de interactie tussen het theologische en het pedagogische heropenen en zijn we ervan overtuigd dat die twee elkaar nodig hebben. We willen dus tornen aan het idee dat theologie en pedagogiek strikt gescheiden disciplines zijn en die slechts incidenteel op elkaar betrokken kunnen worden, bijvoorbeeld wanneer over geloofsopvoeding wordt nagedacht in het kader van het vak godsdienstpedagogiek. De vraag hoe theologie en pedagogiek zich tot elkaar verhouden is een vraag die weinig wordt gesteld en doordacht. Met dit boek hopen we het gesprek tussen beide te stimuleren. Zoals uit de bijdragen mag blijken is dat een zinvol en veelbelovend gesprek. De vragen rond het opvoeden, onderwijzen en naar zelfstandigheid begeleiden van kinderen en jonge mensen zijn complex, rijk en breed, en worden gesteld vanuit diverse disciplines. Er wordt aan universiteiten en in wetenschappelijke discussies tegenwoordig veel nadruk gelegd op het belang van interdisciplinariteit. Vanuit twee (of meer) perspectieven wordt het beeld rijker. Door creatieve verbindingen ontstaan nieuwe kennis en inzichten. Wat zou een open verkeer tussen theologie en pedagogiek kunnen opleveren?

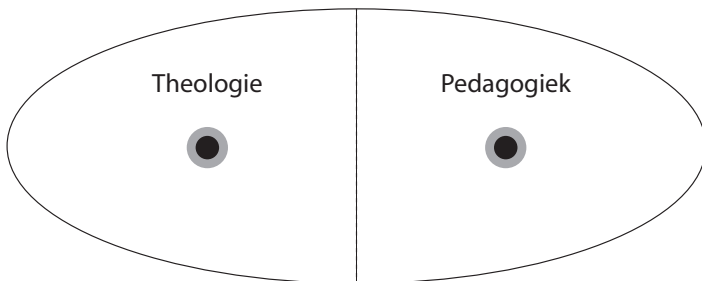
Sinds het ontstaan van de moderne pedagogiek in de negentiende eeuw is dat open verkeer nogal eens geproblematiseerd. Vanouds werden de vragen met betrekking tot opvoeding, vorming en onderwijs behartigd door

1 Zie G.J.J. Biesta, *Goed onderwijs en de cultuur van het meten*, Den Haag 2012.

predikanten en theologen met een interesse in de ontwikkeling van het kind. Bekende voorbeelden zijn de Tsjech Jan Amos Comenius, of, in Nederland, predikanten als Jan Jakob Lodewijk ten Kate, Nicolaas Beets en Petrus Hofstede de Groot. Evangelieprediking en volksverheffing stonden bij hen in direct verband met elkaar. Voor sommigen was Jezus vooral een pedagogisch voorbeeld. In sommige stromingen werd het theologische zelfs volledig in dienst gesteld van een opvoedende functie en de pedagogiek gezien als ondersteuning van geestelijke vorming. De pedagogiek als wetenschap ontstond mede uit de behoefte zich te emanciperen van dergelijke religieuze benaderingen. Johann Friedrich Herbart, een van de grondleggers van de moderne pedagogiek, was er helder over: de pedagogiek had zich los te maken van de theologie om niet langer een ‘speelbal van sekten’ te zijn. De twee disciplines zijn sindsdien als ijschotsen uit elkaar gedreven.

De ‘ellips’ en de wisselwerking

De emancipatie van de pedagogiek als zelfstandige discipline was weliswaar noodzakelijk uit vakwetenschappelijk oogpunt, maar betekende uiteraard niet het einde van vragen op het grensvlak van theologie en pedagogiek. Vragen over de mens, de geest van de opvoeding, de autonomie van het kind, het belang en doel van onderwijs en vorming, de rol van generaties en hun autoriteit, de morele ontwikkeling van jongeren, de verhouding tot en verwondering over de wereld en haar betekenissen – het zijn allemaal thema’s waarop theologie en pedagogiek zich samen bezinnen. Hun interesses overlappen elkaar en beide disciplines zijn fundamenteel met elkaar verbonden. Deze wisselwerking wordt wel weergegeven in het beeld van een ellips met twee brandpunten:

Afbeelding 1

Door de ontwerpers van dit beeld wordt met gevoel voor nuance opgemerkt dat theologie en pedagogiek in een ‘spanningsvolle en comple-

mentaire verhouding² tot elkaar staan. Zij stellen een evenwichtige en vruchtbare benadering voor met betrekking tot de vraag of en hoe theologie en pedagogiek samengaan. Op ten minste drie manieren wordt deze vraag benaderd, zeggen zij. De eerste twee benaderingen veronderstellen een primaat van ofwel de theologie ofwel de pedagogiek, waarbij het andere domein wellicht nog wel meespreekt, maar dan steeds met een tweede stem. Het ene discours 'heerst' over het andere en dicteert eenzijdig de speelruimte van de ander. Uiteindelijk is deze reductionistische benadering niet vruchtbaar en niet zinvol. Zij mist de openheid van blik en de lerende houding die nodig is voor een werkelijk interdisciplinaire benadering. Het beeld van de ellips laat een heen-en-weer-gaande beweging zien die beide disciplines blijft respecteren. In deze wisselwerking blijven beide disciplines elkaar voortdurend bevragen en bevruchten. Er is werkelijk kritisch en inspirerend verkeer tussen beide, zonder dat ze los van elkaar blijven staan als grootheden die elkaar niets te zeggen hebben.

In deze bundel worden met name de interactie, de inhoudelijke verwantschap en conceptuele wisselwerking tussen theologie en pedagogiek zichtbaar gemaakt en verder bevestigd. Religie wordt vaak op angstvallige afstand gehouden van de wereld van kind, school en opvoeding. Deze bundel biedt benaderingen die de mogelijkheid van positieve interactie tussen beide 'werelden' benadrukt. De auteurs hanteren het model dat uitgaat van een wisselwerking tussen beide, in plaats van eenrichtingsverkeer, gebaseerd op slechts een van de disciplines. Toch willen we in deze bundel ook verder komen, 'voorbij de ellips'.

Het model van de ellips vertrekt namelijk nog te sterk vanuit de gedachte dat beide disciplines een eigen, gescheiden discours vormen en dat ze los van elkaar denkbaar zijn. Het stippelijntje, dat voor de zekerheid als een wat onnatuurlijke systeemwand in de ellips is opgenomen, suggereert dat de ellips toch vooral als 'twee losse cirkels' geïnterpreteerd moet worden. Daarin schuilt een seculiere denkvorm: theologie heeft haar eigen domein in de kerkelijke en academische werkelijkheid, en pedagogiek het hare in academie, school en opvoeding. Ze gaan gescheiden wegen. Maar zou dat de praktische realiteit zijn die we maar beter kunnen accepteren? De eigenstandigheid van beide vakgebieden heeft zonder twijfel voor de pedagogiek veel goeds en nieuwe inzichten opgeleverd. Toch blijft de vraag of pedagogiek en theologie elkaar niet fundamenteel nodig hebben. Dat geldt voor de pedagogiek, om uiteindelijk geen lege huls te zijn die door praktische pedagogische vragen en onderwijskundige theorieën

2 E.T. Alii (schrijverscollectief), *Godsdienstpedagogiek: Dimensies en spanningsvelden*, Zoetermeer 2009, 33.

wordt gevuld. En dat geldt ook voor de theologie, om niet te verworden tot een in zichzelf besloten geloofssysteem, dat losstaat van het geleefde leven.

Twee velden die niet zonder elkaar kunnen

In deze bundel trekken we de vraag naar de verhouding tussen theologie en pedagogiek breder dan de vraag hoe godsdienstige of levensbeschouwelijke opvoeding kan plaatsvinden. We willen het gesprek tussen ‘het theologische’ en ‘het pedagogische’ in fundamentele zin heropenen. Niet zozeer de vraag hoe godsdienstige of morele vorming eruit moet zien, maar de vraag wat ‘leren’ en ‘geloven’ überhaupt met elkaar te maken hebben zal centraal staan. Dat vraagt om historische en analytische beschouwingen en om manieren van denken die aantonen hoezeer beide met elkaar verwant zijn. De begrippen theologisch en pedagogisch zullen hier tamelijk ruim worden opgevat. Het pedagogische impliceert hier ook vragen naar onderwijs, vorming en leren – we sluiten ons in dat opzicht aan bij een denker als Gert Biesta, die het pedagogische, het persoon-willen-zijn, als hart van het onderwijs benoemt. Het theologische zal in deze bundel vooral verwijzen naar de christelijke traditie, waarin de auteurs geworteld zijn. De samenhang tussen theologie en pedagogiek in de West-Europese situatie is, zo menen we, gegeven met de christelijke traditie en haar specifieke geloofsgrammatica.

Dat gezegd hebbend zal de inzet mede zijn, te komen tot een nadere explicitering van de theologische voedingsbodem, zonder welke de pedagogiek moeilijk denkbaar is. Biesta stelt terecht dat een opbrengstgericht discours over leren de pedagogische ruimte te veel heeft gedomineerd en daarmee het eigenlijk pedagogische heeft verdrongen. Er klinkt in het hedendaagse onderwijs een krachtige roep om uit het te strakke keurslijf van meetbaarheid, efficiëntiedenken en bureaucratie te breken. In het denken over onderwijs is het pedagogische ten onrechte tot zwijgen gebracht. Wij willen nog een stapje verder gaan en stellen dat in het denken over pedagogiek het theologische ten onrechte tot zwijgen is gebracht. Diverse auteurs in deze bundel werken dat thema verder uit. Daarmee starten we een denkexerctie die naar ons besef te lang niet heeft plaatsgevonden.

‘Wie niet in God gelooft, het begin en het einde van alles, en daarom de mens zelf wil beschouwen als de hoogste entiteit, vervalt onvermijdelijk tot een heerszuchtige houding ten opzichte van het kind en begint ongetwijfeld, onder het mom van bezorgdheid, een ware strijd met het kind om hem te kneden tot wat beschouwd wordt als een modelbeeld en ideaal.³ Het zou zomaar een citaat van de gereformeerde theoloog Her-

3 C. de Stefano, *Maria Montessori: Het kind is de meester*, Haarlem 2020, 304.

man Bavinck kunnen zijn, die vrijwel letterlijk in deze zin schreef in zijn *Paedagogische beginselen*. Aan het woord is hier echter Maria Montessori, de grote pedagogische vernieuwster van begin twintigste eeuw. In een recente biografie wordt duidelijk hoezeer er een religieuze kern zat in haar pedagogische benadering. Montessori kon opgaan in het aandachtig kijken naar het kind, zonder te veel te willen ingrijpen en te sturen. Wanneer de wil tot leren en werken in het kind ontvlamt kreeg je volgens haar een inkijkje in iets transcendent, een geheim. Dat geheim vervolgens ‘respecteren en ophouden met het te willen doordringen’ is volgens haar de kern vanwaaruit goede opvoeding en goed onderwijs voortvloeien. Het draaide voor haar niet om de al gauw populaire ‘Montessori-methode’, maar om aandacht, respect en eerbied voor het geheim van de kinderziel die zich kan ontvouwen. Het woord ‘God’, zoals in het citaat hierboven, stond volgens haar voor de openingsmogelijkheid van de pedagogische ruimte.

Opzet

In deze bundel wordt eveneens gepoogd deze theologisch-pedagogische ruimte te ontsluiten. Het boek verschijnt vanuit het Expertisecentrum Onderwijs en Identiteit aan de Theologische Universiteit Kampen, een academische instelling die staat in de traditie van het neocalvinisme. Binnen deze traditie is de verbinding tussen theologie en pedagogiek altijd welbewust gezocht. De pedagogiek als zelfstandige wetenschap met haar eigen vragen is daarin voluit erkend, en haar is niet de rug toegekeerd. Intussen werd het gesprek gezocht vanuit een theologische interesse. Een sterk voorbeeld hiervan is de reeds genoemde theoloog Herman Bavinck, die al in de negentiende eeuw publiceerde over pedagogiek en psychologie en zijn leven lang bleef nadenken over de vorming en opleiding van kinderen en jongeren. Hij heeft de aanzet gegeven tot een traditie van christelijke pedagogiek. In deze traditie werd na hem Jan Waterink actief, eveneens opgeleid als theoloog, die uitgroeide tot een van de belangrijkste pedagogen in de decennia rond de Tweede Wereldoorlog. Hun namen zullen vaker vallen in dit boek.

De bundel is opgebouwd uit drie delen. Eerst zijn er drie ‘fundamentele verkenningen’ over de vraag hoe en waarover theologie en pedagogiek met elkaar in gesprek (kunnen) zijn. Ervan uitgaande dat alle wetenschappen bijdragen aan het ene gebouw van kennis en inzicht (zoals het in een universitair bestel behoort te zijn), wordt er gelet op conceptuele verwantschap, complementaire benaderingen en de mogelijkheid van inhoudelijke conversatie tussen theologie en pedagogiek. Behalve een analytische en visionaire blik vraagt dit om een historische uiteenzetting.

In het tweede deel wordt gelet op de mogelijkheid vanuit de twee invalshoeken dezelfde verschijnselen te belichten en verder te verkennen.

Daarin gaat het dus om de wisselwerking tussen pedagogiek en theologie. Bijdragen in dit deel worden geschreven vanuit het besef dat het theologische en het pedagogische over één en dezelfde werkelijkheid gaan, en behandelen woorden die die ongedeelde werkelijkheid verkennen: genade, zonde, navolging, vorming.

In het derde deel worden voorbeelden gegeven van onderwijskundige en pedagogische praktijken waar de interactie én de spanning tussen theologie en pedagogiek blijkt. Wat is daarin de rol van de leraar en de lesstof? Hoe werken theorie en praktijk op elkaar in? Het blijkt goed mogelijk vanuit situaties in de klas of in bepaalde leergebieden een diepere laag van theologische en levensbeschouwelijke thema's aan te boren die het onderwijs verrijken.

De bundel als geheel geeft zeker geen compleet beeld van de conversatie tussen theologie en pedagogiek. Veeleer geeft hij voorbeelden van een gesprek dat vruchtbaar kan zijn en veelbelovend als het wordt hervat en voortgezet. Deze bundel wil daartoe de stimulans zijn.

Wolter Huttinga en Roel Kuiper

DEEL 1

DE RELATIE TUSSEN HET THEOLOGISCHE EN HET PEDAGOGISCHE

WIE HET THEOLOGISCHE VERLIEST, VERLIEST HET MENSELIJKE

Over de verhouding tussen theologie en pedagogiek

Wolter Huttinga

Inleiding

Het is hoog tijd voor een werkelijk pedagogische benadering van het onderwijs, betoogt Gert Biesta in zijn inaugurele rede *Tijd voor pedagogiek*. Persoonsvorming, het ‘persoon-willen-zijn’ van ieder mens, vormt de kwetsbare en nooit helemaal te vatten kern van het onderwijs. Het is een hartenkreet die niet voor het eerst opklinkt uit het oeuvre van deze denker die al jaren ageert tegen de eenzijdige cultuur van het meten in het onderwijs, tegen pure opbrengstgerichtheid en tegen een oppervlakkige benadering die zich alleen op de buitenkant van het onderwijs richt. Werkelijk pedagogische vragen zijn volgens hem ten onrechte ondergesneeuwd, ten gunste van meer technische, onderwijskundige benaderingen. Daarentegen pleit hij voor aandacht voor innerlijkheid van de leerling, niet om kinderen te laten navelstaren, maar omdat het werkelijke opbloeien van de mens als persoon de *conditio sine qua non* is van goed samenleven in een democratie.¹ Wat Biesta doet is in een veld van werk en onderzoek waarin het om ‘het menselijke’ te doen was en nog altijd is, dat menselijke te eren, te koesteren, tot bloei te willen brengen. Het te eerbiedigen, niet door het van alle kanten te willen begrijpen en te beheersen, maar om er in zekere zin voor te buigen en het de ruimte te geven die het verdient.

Hoewel Biesta extreem zuinig is met dergelijke termen, kan ik zijn oeuvre niet anders lezen dan als een vertolking van een diep spirituele intuïtie – een pleidooi voor de ziel en voor de theologische wortels van een werkelijk relationeel persoonsbegrip. Krachtiger geformuleerd: Waar Biesta op de bres springt voor het pedagogische denk ik dat hij in feite bedoelt ‘het theologische’ – alleen mag dat blijkbaar niet meer zo heten.

1 G.J.J. Biesta, *Tijd voor Pedagogiek. Over de pedagogische paragraaf in onderwijs, opleiding en vorming*, Utrecht 2018, 27. De oratie is ook te downloaden via <https://www.uvh.nl/actueel/april-2018/tijd-voor-pedagogiek-download-oratie-gert-biesta> (laatst geraadpleegd op 30-10-2020).

Niet alleen bij Biesta, maar bij veel meer pedagogische denkers zijn er dergelijke theologische intuïties aanwezig. Neem de ideeën van Philippe Meirieu, die Biesta in dezelfde rede aanhaalt: Zelfontplooiing kan niet zonder zelfbegrenzing. Volwassen worden is niet maar simpelweg een individu dat meer ruimte gaat innemen, maar is een voortdurende dialoog tussen 'ik' en 'het andere'. Het is 'in de wereld zijn zonder jezelf in het centrum van de wereld te willen plaatsen of te wanen'.² Als theoloog resoneren bij mij dan woorden mee als eerbied, gave, heiligheid en transcendentie. Dat je bent wie je bent is iets om je over te verheugen: 'Ik loof U voor het ontzaglijke wonder van mijn bestaan', zoals psalm 139 het zegt. Maar zo'n zin geeft direct aan dat dat 'wonder van mijn bestaan' mij opent naar al die andere bestaanswonderen om mij heen en mij heenwijzen naar een 'U' uit wie dat alles voortkomt en naar wie dat alles zich weer lovend uitstrekt. De wereld is groter dan ik en juist dat geeft mij een plek van waarde in het geheel.

Kan de pedagogiek eigenlijk wel bestaan zonder dergelijke theologische intuïties – ook al zijn die intuïties wellicht vele jaren ondergronds gegaan? En kan andersom de theologie wel bestaan zonder pedagogische inborst? Te vaak en te lang is een relatie als die tussen theologie en pedagogiek geframed als die tussen 'leer en leven'. Theologie gaat dan over de inhoud van het geloof – de 'Bijbel en de dogmatiek' – en de pedagogiek gaat over het werkelijke geleefde leven, gestaafd met empirische gegevens. Dit laat niet alleen de pedagogiek normloos en doelloos achter, maar maakt ook van de theologie een normatieve bullebak, die alleen kan zeggen hoe het moet, zonder contact met de vraag 'hoe het is'.

In dit hoofdstuk wil ik de relatie tussen theologie en pedagogiek opnieuw proberen te doordenken. Mijn stelling zal zijn dat wanneer we menen dat we het pedagogische weer volop ruimte moeten geven, we niet om het theologische heen kunnen.

Om te spreken over de relatie tussen theologie en pedagogiek moet ik echter enkele omtrekkende bewegingen maken. We kunnen de relatie tussen beide niet direct te lijf gaan, zonder een aantal belangrijke vooronderstellingen en contexten te verhelderen. Mijn uitgangspunt is, dat we in ons denken over de verhouding tussen beide hoe dan ook voorgesorteerd staan in een seculiere denkvorm. Dat wil zeggen dat we er bij voorbaat van uitgaan dat het theologische en het pedagogische twee verschillende domeinen in de werkelijkheid behandelen. Hoewel de seculiere denkvorm nu eenmaal dominant is (ook onder gelovigen), wil ik er aan proberen te tornen. In het eerste deel van dit artikel zal ik daarom proberen het strikte onderscheid tussen beide te deconstrueren. In dat

2 Biesta, *Tijd voor Pedagogiek*, 20.

deel betoog ik dat het symbolisch-ideologische karakter van de mens zorgt voor *common ground* tussen pedagogiek en theologie, een ruimte die door pedagogische pioniers niet voor niets volop benut werd. In het tweede deel laat ik de druk van de moderniteit op het pedagogische onderwijsdiscours zien en toon ik hoe de kritiek van postmoderne stemmen de ruimte voor het theologische weer opent. Aangezien de rol van theologie als postmodern breekijzer in een vastgeroeste moderniteit mij niet ver genoeg gaat, schets ik tot slot drie velden waar de theologische blik in het pedagogische en onderwijskundige discours volgens mij onmisbaar is.³

1 De verhouding tussen theologie en pedagogiek

Ideologie versus empirie

Wanneer we denken over de verhouding tussen theologie en pedagogiek, denken veel mensen intuïtief min of meer aan de verhouding tussen theorie en praktijk. Of tussen voorgeschreven ideologie en daadwerkelijk geleefde, empirische realiteit. De theologie, of eventueel een andere ideologie, levert de leer en de pedagogiek richt zich op het echte leven. Dat kan natuurlijk nooit helemaal het geval zijn, aangezien pedagogiek vanaf het begin een vak is geweest dat leefde van mensbeelden en opvoedingsidealen.⁴ Dat is nu ook juist de reden dat het vak een kwijnend bestaan leidt aan de universiteit. Net als aan de theologie wordt de vraag aan de pedagogiek gesteld: 'Is het wel empirisch genoeg?'. Maar zoals zo vaak draait het hier om de verbeelding van de dingen. Als we theologie associëren met strikte normatieve orthodoxie, hoe goedbedoeld ook, en pedagogiek met de levende, huppelende realiteit van het ontwapenende kind, staat de theologie uiteraard bij voorbaat op achterstand. Dat geldt zeker in een post-christelijke cultuur waarin het heersende discours bepaald wordt door mensen die zich hebben ontworsteld aan een als beknellend ervaren religieuze achtergrond.

- 3 De pointe van dit artikel is beïnvloed door mijn intensieve omgang met het werk van theoloog John Milbank (en verwante denkers van de zogenaamde *radical-orthodoxy*-groep). Zie bijvoorbeeld zijn postseculiere program: J. Milbank, *Theology and Social Theory. Beyond Secular Reason. Second Edition*, Oxford 2006.
- 4 Zie hiervoor bijvoorbeeld de fraaie historische schetsen in V. Busato e.a. (red.), *Vier grondleggers van de pedagogiek*, Amsterdam 2015. Voor de vader van de Nederlandse pedagogiek, Philipp Kohnstamm, was pedagogiek een uitgesproken normatief vak (*Vier grondleggers*, 64vv). Gert Biesta betoogt een eeuw later dat haar 'normativiteit' de pedagogiek tot op de dag van vandaag als een verwijt achtervolgt (G. Biesta, *Tijd voor pedagogiek*, 15).

Tegelijk is het voor genoeg gelovigen – docenten en opvoeders – een bijna dagelijks ervaren probleem: hoe breng ik de wereld van mijn geloof bij de wereld van opvoeding en onderwijs? En of dat geloof nu staat voor ‘dat fijne geloof, dat God ons liefheeft, en alle kinderen persoonlijk tot hun bestemming wil brengen’ of dat het staat voor ‘dat ietwat duistere geloof, dat God onze zonden ziet en je nooit weet of je uitverkoren bent’ – het blijft voor zowel de optimistische als de pessimistische gelovige de vraag hoe je twee werelden bij elkaar krijgt.

De vanzelfsprekendheid van deze zienswijze zou ik echter willen proberen te doorbreken. Het onderscheid tussen theologie en pedagogiek is niet zo waterdicht als het lijkt. Theologie staat namelijk niet voor een wereld van praxis-loze theorie en pedagogiek staat niet voor een wereld van ideologieloze empirie.

Behalve van een onjuist beeld van theologie en pedagogiek getuigt het te scherpe onderscheid tussen beide van een onjuist beeld van de mens en het menselijke. Met dat laatste zal ik beginnen en ik zal er vrij uitgebreid bij stilstaan. Om de werkelijke verwantschap tussen theologie en pedagogiek weer te kunnen zien moeten we de seculiere scheiding tussen het menselijke en het religieuze uitvoerig doorprikkelen. Zo kan ook de wisselwerking tussen beide disciplines weer gaan functioneren.

Het symbolische als het menselijke

Wat is kenmerkend of zelfs uniek aan de mens? Paleo-antropoloog Ian Tattersall omschrijft het zo: ‘Vrijwel alle unieke cognitieve eigenschappen die de moderne mens zo sterk karakteriseren (...) houden op enige manier verband met taal.’⁵ En dan bedoelt ook Tattersall niet zozeer alleen het spreken, of de taal als puur communicatiemiddel. Hij bedoelt dat de mens als eerste en als enige het rijk van het symbolische heeft betreden. Niet voor niets is datgene waar we van onder de indruk zijn wanneer we aan de geboorte van de moderne mens denken de ontzagwekkende kunst die hij achterliet in grotten in onder andere Zuid-Frankrijk. ‘Kunst’, jawel, en van een soort en een niveau waarin we onszelf helemaal kunnen herkennen en die werkelijk niets ‘primitiefs’ heeft. In de daar afgebeelde dieren en mensen herkennen we hetzelfde type reflectie, dezelfde aandacht en liefde voor detail, dezelfde verwondering over ‘dat dit er is en wij hier onderdeel van uit maken’ die onze soort vandaag de dag nog altijd kenmerkt.

We kunnen spreken over het symbolische, maar we kunnen ook spreken over cultuur, opgevat in termen van ‘tekensystemen die gedeelde vormen van kennis en waarden produceren onder groepen mensen, en die

5 I. Tattersall, *Becoming Human. Evolution and Human Uniqueness*, Oxford 1998, 186. Vgl. ook Y. N. Harari, *Sapiens. Een kleine geschiedenis van de mensheid*, Amsterdam 2018, 29-42.

hun geloof in de aard van de realiteit bepalen'.⁶ Wij mensen handelen in tekens, in symbolen. Dat is meer dan een extraatje bovenop onze fysieke, biologische geconditioneerdheid. Het biologische is voor mensen noodzakelijkerwijs geïncultuureerd. De mens is niet een 'dier plus taal', maar een wezen dat zich in z'n taligheid van het dier-zijn vervreemd heeft en daarmee even ongekende als destructieve mogelijkheden heeft geopend.⁷ Het symbolische karakter van de mens zorgt ervoor dat er in feite geen pure alledaagsheid meer bestaat. Voor mensen is niets meer gewoon wat het is. Om een paar voorbeelden te noemen: 'Dood is gewoon dood', zou je kunnen zeggen. Het leven is eindig, dat is een feit. Toch wijzen paleo-anthropologen er altijd weer op, dat het 'begraven van de doden' het eerste typische opduikende kenmerk is van wat wij als uniek menselijk gedrag beschouwen. Niet alleen de daad van het begraven, maar ook het ritueel omkleden daarvan, met grafgiften die duiden op een geloof in leven na dit leven. Het duidt erop dat voor de mens het ritueel inbedden van het leven, het betekenisgeven, niet een extraatje of een vorm van franje is, maar een basale levensbehoefte. Het is wat ons tot mens maakt. Zoals een volstrekt niet-gelovige man in het Groningse dorp Drieborg tegen de plaatselijke predikant zei: 'Kunt u niet iets doen bij de uitvaart van mijn vrouw? Ik wil haar niet als een hond begraven'.⁸

Of neem deze: 'brood is gewoon brood'. Je moet toch eten nietwaar? Anders ga je dood. Terecht merkt Govert Buijs hierover echter op dat het merkwaardig is om te zeggen dat economie er is om 'brood op de plank' te krijgen: 'Zowel 'brood' als 'plank' zijn al cultuurgooederen, die we strikt genomen niet nodig hebben'.⁹ Die plank heb je nergens voor nodig, met mes en vork eten hoeft al helemaal niet en zelfs door het eten van brood verbind je je met de menselijke traditie en identiteitsvormende verhalen die al sinds de agrarische revolutie zo'n tienduizend jaar geleden maken wie wij zijn. Er is geen onderdeel van het leven dat zo diep met culturele ideologie doorregen is als eten. 'Met iemand het brood delen' is iets volstrekt anders dan samen voedsel verorberen. Het duidt op een symbolische daad van gemeenschap. Eten is iets dat bewust of onbewust is ingebed in het typisch menselijke culturele systeem van betekenisgeving.

6 De definitie komt van theoloog Graham Ward, die hem losjes baseert op het werk van cultuurfilosofen en antropologen, waaronder Michel de Certeau, Michel Foucault, Stephen Greenblatt, Clifford Geertz en James Clifford. G. Ward, *Cultural Transformation and Religious Practice*, Cambridge 2004, 5.

7 Vgl. G. Buijs, *Waarom werken we zo hard? Op weg naar een economie van de vreugde*, Amsterdam 2019, 20-39.

8 Genoteerd in een gesprek met ds. Wolf Jöhlinger in september 2007, toenmalig PKN-predikant van Drieborg.

9 Buijs, *Waarom werken we zo hard?*, 17.